

MUSTAFA ZƏRİRİN “YUSİF VƏ ZÜLEYXA” POEMASINDA İŞLƏNƏN OMONİMLƏR

XIV əsrdə ana dilimizdə yazıb-yaradan görkəmli söz ustalarından da biri də çoxcəhətli və zəngin yaradıcılığa malik olmuş “Yusif və Züleyxa” poemasının müəllifi Mustafa Zərirdir. Şərq xalqları ədəbiyyatında ənənəvi mövzulardan sayılan “Yusif və Züleyxa” poeması doğma ana dilimizin və nəsrimizin keçmiş olduğu uzun və mürəkkəb tarixi inkişaf yolunu izləmək üçün ən etibarlı mənbələrdən sayılır. Qədim mənşəyə malik bu süjet zaman-zaman bədii düşüncəni məşğul etmiş, müxtəlif dillərdə və müxtəlif bədii formalarda ədəbi təsərrüfatın məhsulu kimi özünü təzahür etdirmiş, söz sənətinin obyektinə çevrilmişdir. Əsərdə süjetin dinamikası nikbinlikdən bədbinliyə, narahatlığa, sonra yenidən nikbinliyə sxemi üzrə qurulmuşdur. Əsərin dilindəki saflıq və duruluq bədii mətnin özündə hifz edilmişdir. Demək mümkündür ki, bədii mətnin linqvistik baxımdan dilindəki anlaşılıqlığı sonrakı yüzilliklərin orijinal nümunələrinin dilindən daha qabarıqdır.

Poemanın dilindəki zənginliyi və rəngarəngliyə ilə seçilən leksikası, yəni leksik-semantik söz qrupları, arxaik sözlər xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, dilçilik böyük bir tarixi inkişaf yolu keçmiş leksikologiya elmin ən qədim sahələrindən biridir. Dilin leksik tərkibi bir çox amillərin təsirinə məruz qalır. İşlənmə dairəsinə görə fərqlənən söz qrupları şüurun, təfəkkürün inikas etdirdiyi, qavradığı obyektiv gerçəkliyin əşya və hadisələrini ifadə edir. Bu söz qruplarının təhlili bir sıra spesifik cəhətləri üzə çıxarır. Bu baxımdan, müxtəlif dillərin leksik vahidlərinin leksik-semantik tədqiqi xüsusi aktualıq kəsb edir. Leksik vahidlərin məna qruplarının yerlərinin düzgün müəyyənəşdirilməsi, onların milli, həmçinin universal əlamətlərinin açıqlanması, ayrı-ayrı söz qruplarının işlənmə xüsusiyyətlərinin, spesifik üslubi çalarlıqlarının təhlil edilməsi istər nəzəri, istərsə də praktik baxımdan aktualdır.

Dilimizin lüğət tərkibinin araşdırılması keçən əsrin ortalarından geniş vüsət aldı, bu sahədə fundamental elmi əsərlər, monoqrafiyalar meydana gəldi. Bu sahədə sinxronik və diaxronik planda elmi tədqiqat işlərinin kəmiyyət və keyfiyyətə artımı diqqəti cəlb edir. S.Cəfərov, B.Xəlilov, H.Həsənov, M.Hüseynzadə, Ə.Dəmirçizadə, A.Axundov, H.Mirzəzadə, A.Qurbanov və başqa müəlliflərin elmi yaradıcılığında leksikologiya müxtəlif problemlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlər məna ifadə etməsinə görə üç qrupa bölünür: omonim sözlər, sinonim sözlər, antonim sözlər [5, s. 163]. Bunlar içərisində omonimlər öz fərqliliyi, orijinallığı ilə seçilir. Formaca eyni, məzmunca müxtəlif olan sözlərə omonimlər deyilir. Başqa sözlə desək, yazılışına və səslənməsinə görə eyni olub, mənaları arasında heç bir əlaqə olmayan sözlər omonimlərdir. Omonimlik hadisəsi mütəmadi olaraq tədqiq olunan və öz aktuallığını bu dövrlərdə də qoruyub saxlayan dil məsələlərindəndir. Buna səbəb ondadır ki, omonimlik hadisəsi bütün mənalı dil vahidlərini əhatə edə bilən semantik hadisədir. Omonimlik hadisəsi uzun zaman dilin leksik səviyyəsinin vahidləri olan sözlər əsasında tədqiq olunmuşdur. Sonralar isə omonimlik hadisəsinin tədqiqat arealı xeyli genişlənmiş, morfoloji və frazeoloji vahidləri də əhatə etmişdir.

Dilçilikdə omonimlərin dildə işlənməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. Bununla bağlı olaraq, Səlim Cəfərov yazır: “Omonimlərim əmələgəlmə prosesi dilimizdə yeni bir hadisə deyildir. Azərbaycan dilində omonimləşmə hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesi onun qədim dövrlərindən mövcud olmuşdur” [1, s. 21].

Omonimlər ədəbi-bədii yaradıcılıqda geniş istifadə edilən bədii ifadə vasitələrindən biridir. Sənətkarlar omonimlərin vasitəsilə dilə gözəl ahəngdarlıq, musiqililik gətirir. Və onlar sözləri müxtəlif çalarlarda leksik ifadələr yarada bilirlər. Bədii nitqdə omonim və ona oxşar omonimlik müxtəlif səbələrdən istifadə olunur. Omonimlərin vasitəsilə gözəl qafiyələr də yarana bilər.

Omonimlərin aşkar edilməsində müəyyən zaman kəsiyi, sənətkarların dil və üslub xüsusiyyətləri vacib amillərdən biridir. Aytən Hacıyeva qeyd edir ki, “Poeziyada, bədii ədəbiyyatda, xüsusilə folklorlarda omonimlər əvəzəedilməz dil vahidləridir. Zahirən biri digərinə bənzəyən bu sözlərin bədii üslubda qarışdırılması ahəngdarlıq və səlisliyi artırır, mənanı qüvvətləndirir, insanın bədii zövqünü oxşayır və oxucunun nəzər-diqqətini ifadə edilən fikrə cəlb edir” [2, s. 14].

Omonimləri üç qrupa bölürük: qrammatik, leksik-qrammatik, leksik-semantik. Həmçinin Həsərət Həsənova görə omonimləri dörd qrupa bölmək olar: leksik omonimlər, qrammatik omonimlər, leksik-qrammatik omonimlər, qarışıq omonimlər [3, s. 104]. M.Zəririn “Yusif və Züleyxa” poemasında omonimlərə bir sıra nümunə göstərə bilərik. Həmçinin deyə bilərik ki, omonimlərin qrammatik, leksik-qrammatik növlərinə poemada çox az rast gəlirik. Ona görə də, əsasən leksik-semantik omonimlərə müraciət edə bilərik. Bunlara misal olaraq aşağıdakı nümunələri göstərə bilərik:

1) *Al* sözü poemada iki mənada işlənir.

Birinci mənası *yalan* sözüdür.

Bən bunlara şimdiki bir *al* eylərəm,

İlla səni bunlardan alərəm [6, s. 86]/

İkinci mənası isə *götürmək* sözüdür.

Çözdü qolindən, ayıtdı, ey çəvan

Al bunu, babamə vergil nişan [6, s. 98]/

Al sözü hiylə, yalan mənasında dilimizdə qorunub saxlanmış nümunədir. “Aldatmaq”, “aldanmaq” sözlərini də bu mənanın bir qoruyucu vasitəsi kimi düşünə bilərik. Həmçinin *al* sözünə “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində də rast gəlmək mümkündür.

⁸⁸ Bakı Dövlət Universiteti Türkologiya kafedrasının magistrantı. E-mail: zeynep.ceferli@mail.ru

Müasir dilimizdə aldanmaq sözünün tərkibində işlənən bu söz həmçinin dialekt və şivələrimizdə işlənmişdir. Əsasən Bakı, Qazax şivələrində “yalan” semantik mənasında işlənir. *Al* sözünün “qırmızı”, “hiylə”, “yalan”, “kələk” kimi mənalara onun sonrakı mənalara kimi qəbul edən alimlər də vardır.

Həmçinin müasir türk dillərində *al* sözünün işləndiyini müşahidə etmişik. Müasir uyğur və türkmən dillərində isə bu söz yalan, hiylə mənasında işlənir.

2) *Yar* sözü poemada üç mənada işlənir.

Birinci mənası *sevgili, məşuqə* sözləridir.

Olmıya əgər aradə *yar* ilə

Ləli ləbindən müdami sorə [6, s. 107]

İkinci mənası *yoldaş, dost* sözləridir.

Ol aradə bir qəricuq var idi

İləridən anınlə *yar* idi [6, s. 113]

Üçüncü mənası *parçalamaq* sözüdür.

Ta ki *yarılır* Züleyxa kömləki,

Döndü aydır, Yusif, ey din bəgi [6, s. 119]

Buradakı işlətdiyimiz nümunələrin biri milli, ikisi isə alınma mənşəlidir. Bu omonimlərə müxtəlif dövrlərdə rast gəlmək mümkündür. Həmçinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un, Kişvərinin dilində işlənir. Kişvəridə bu söz həm “dost”, “sevgili” mənasındadır.

Azərbaycan dialekt və şivələrimizdə fərqli mənə ifadə edən *yar* sözlərini görürük. İrəvan və Quba dialektlərində bu hadisəyə rast gəlmək mümkündür.

3) *Qat* sözü poemada müxtəlif mənələrdə işlənir: yan, hüsur, qarşı, qabaq.

Quyuya bırxalım dedi bunlar,

Durdılar, Yusif *qatinə* gəldilər [6, s. 13]

Qat sözünə digər orta əsrlər yazılı abidələrin dilində də rast gəlinir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində “hüsur”, “yan”, “dəfə” mənalarda işlənməsini görürük. Həmçinin Xətəinin dilində də bu sözün “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində olduğu kimi “yan”, “hüsur” kimi mənalara rast gəlirik. *Qat* sözünün klassik ədəbiyyatda işlək olan iki mənası ədəbi dilimizdə arxivləşib.

Dialekt və şivələrimizdə *qat* sözünün üç ayrı mənasına rast gəlinir. Ordubad, Salyan dialektlərində bu sözün işləndiyini görürük. Həmçinin qeyd edə bilərik ki, dialektlərdə işlənən *qat* sözünün mənası poemada işlənənlərə qismən daha yaxın olduğuna şahidik.

4) *Təmam* sözü poemada üç mənada işlənir

Birinci mənası *tam, bütöv* sözləridir.

Qalmadılar bundə əshabi-giram

Getdilər bu dünyadən cümlə *təmam* [6, s. 120]

İkinci mənası *hamı* sözüdür.

Sözdür axır ol cəvahir kim, kələm,

Hər ki, tutdu əmrini, oldu *təmam* [6, s. 108]

Üçüncü mənası *son, axır* sözləridir.

Çün irişdilər muradə, nə kələm,

Bu hekayə bundə uş oldu *təmam* [6, s. 110]

Bu omonim söz alınma mənşəlidir. Göründüyü kimi, “Həqiqi sənət nümunələrində eyni səs tərkibli leksik vahidlər poetik mənənin arxa plana keçməsinə yol vermir, əksinə fonetik cild etibarilə eyniyyət təşkil edən sözlər öz obrazlı mahiyyətini, gözəl poetik formalarda yeni məzmunun ifadə etmək mütəhərrikiyini bürüzə verir” [4, s. 44]

5) *Yol* sözü poemada iki mənada işlənir.

Birinci mənası *dəfə* sözüdür.

Eşit imdi rəvayət dəxi,

Bir *yol* da dəxi dinlə, ey səxi [6, s. 99]

İkinci mənası *cığır* sözüdür.

Bir dəvəyə Yusifi bindirdilər,

Misir elinün *yolinə* yönəldilər [6, s. 21]

Bu poemada işlənən *yol* omonim sözü digərlərindən fərqli olaraq omonimin digər növü olan leksik-qrammatik omonimdir. Birincidə işlənən *yol* sözü numerativ söz, ikincidə isə isim kimi işlənməsini görürük.

Beləliklə, leksik-semantik omonimlərdə eyni söz iki, bəzən daha artıq mənə ifadə edə bilir. Ancaq leksik, leksik-qrammatik omonimlər yalnız iki mənə ifadə edir.

Poemanın dilində işlənən omonimlərə baxdıqımızda deyə bilərik ki, burada omonimlərin yaratdığı rəngarənglik, təmizlik, fərqlilik öz təcəssümü baxımından fərqlənir. Həmçinin burada işlənən omonimlər orta əsrlər yazılı abidələrimizin dilində, xüsusilə “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində öz əksini tapmışdır. Leksik semantik qruplar olan omonim, sinonim və antonimlərin istifadəsi fikrin genişliyinə, mənə dərinliklərinə səbəb olan əsas faktorlardan biridir. Və digər müəlliflərin

dilində olduğu kimi Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” poemasında işlənən leksika ifadəliliyinə, yığcamlığına, bir sözlə, dilinin estetikasına xidmətinə görə xüsusilə seçilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
2. Hacıyeva A. Omonimlərin bədii üslubda işlənmə xüsusiyyətləri (İngilis dilinin materialları əsasında), Filologiya Məsələləri, № 12, Bakı, 2017, 14-19 s.
3. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2005, 452 s.
4. Hüseynov M. Poeziya dilində omonimlərin üslubi ifadə tərz. Turan-Sam, 6, 42-45 s.
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008, 441 s.
6. Zərir M. “Yusif və Züleyxa”. Çapa hazırlayan: Xəlilov Şaməddin. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 128 s.

Açar sözlər: Mustafa Zərir, “Yusif və Züleyxa”, omonim, poema, dil

Key words: Mustafa Zarir, "Yusif and Zuleykha", homonym, poem, language

Ключевые слова: Мустафа Зарир, “Юсиф и Зулейха”, омоним, стихотворение, язык

Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” poemasında işlənən omonimlər

Xülasə

Dilimizin lüğət tərkibi rəngarəngdir. Ümumiyyətlə, dilçilikdə böyük bir tarixi inkişaf yolu keçmiş elm, leksikologiya isə elmin ən qədim sahələrindən biridir. Dilin leksik tərkibi bir çox amillərin təsirinə məruz qalmışdır. Ayırı-ayrı dilçilərin mövqeyi leksikaya yeni zənginliklər gətirib. Leksik vahidləri forma və məzmununu nəzərə alaraq çoxmənalı sözlərdən, omonimlərdən, sinonimlərdən və antonimlərdən ibarət leksik-semantik söz qruplarına bölmək olar. Bunlar içərisində omonimlər xüsusilə diqqəti cəlb edir. Həmçinin omonimlərin özü də bir sıra qrupa bölünür. Omonimlər dilin zənginliyini və mənasını artırmaq üçün istifadə olunan keyfiyyətli əlavələrdir. Omonimlər dilin ifadə gücünü artırmağa kömək edir və yazıçılar tərəfindən gözəl bir ifadə aləti kimi qiymətləndirilir. Yaradıcı bir dilin yaranmasında və ifadə gücünün artırılmasında omonimlərin rolu böyük idi. Orta əsrlər yazılı ədəbiyyatlarımızın dilində omonimlərin müxtəlif növlərinə rast gəlmək mümkündür. Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” poemasında da omonimlərin zənginliyini və rəngarəngliyini görürük. Poemanın dilində işlənən omonimlər daha çox leksik-semantik omonimlərdir. İşlənən omonimlərin hər biri ifadəliliyinə, yığcamlığına, bir sözlə, dilinin estetikasına xidmət göstərir.

Homonyms used in mustafa zarir's poem “Yusif and Zuleykha”

Summary

The vocabulary of our language is colorful. In general, linguistics is a science with a long historical development, and lexicology is one of the oldest branches of science. The lexical composition of the language is affected by many factors. The position of individual linguists brought new richness to the lexicon. Lexical units can be divided into lexical-semantic word groups consisting of polysemous words, homonyms, synonyms and antonyms, taking into account their form and content. Among them, homonyms attract special attention. Also, homonyms themselves are divided into several groups. Homonyms are quality additions used to add richness and meaning to language. Homonyms help to increase the expressive power of the language and are appreciated by writers as a wonderful expressive tool. The role of homonyms in creating a creative language and increasing the power of expression was great. It is possible to find different types of homonyms in the language of our medieval written literature. We see the richness and variety of homonyms in the poem “Yusif and Zuleykha” by Mustafa Zarir, which is widespread in Eastern literature. Homonyms used in the language of the poem are mostly lexical-semantic homonyms. Each of the used homonyms serves its expressiveness, brevity, in a word, the aesthetics of the language.

Омонимы в поэме мустафы зарира “Юсиф и Зулейха”

Резюме

Лексика нашего языка красочна. В целом языкознание наука с длительным историческим развитием, а лексикология одна из древнейших отраслей науки. На лексический состав языка влияет множество факторов. Позиция отдельных лингвистов обогатила лексикон. Лексические единицы можно разделить на лексико-семантические группы слов, состоящие из многозначных слов, омонимов, синонимов и антонимов, с учетом их формы и содержания. Среди них особое внимание привлекают омонимы. Также сами омонимы делятся на несколько групп. Омонимы это качественные дополнения, используемые для придания языку богатства и значения. Омонимы способствуют повышению выразительной силы языка и ценятся писателями как прекрасный выразительный инструмент. Велика роль омонимов в создании творческого языка и повышении выразительной силы. В языке нашей средневековой письменной литературы можно встретить разные типы омонимов. Богатство и разнообразие омонимов мы видим в широко распространенном в восточной литературе стихотворении Мустафы Зарира “Юсиф и Зулейха”. Омонимы, используемые в языке стихотворения, представляют собой преимущественно лексико-семантические омонимы. Каждый из употребляемых омонимов служит своей выразительности, краткости, словом, эстетике языка.

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İslam Vəliyev